

УДК 81'42

ЛІНГВОКУЛЬТУРНА ПРИРОДА КОНЦЕПТУ «КАЛИНА» У ПРОЗОВИХ ТВОРАХ ДЛЯ ДІТЕЙ Є. ГУЦАЛА

Гоменюк О. О.

Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка, м. Тернопіль

Стаття присвячена аналізу концепту «калина» у прозових творах для дітей Є. Гуцала, що є ключовим у мовно-концептуальній картині світу письменника. Виявлено основні вербалізатори концепту, з'ясовано його семантику, представлену етнонаціональними та індивідуально-авторськими смислами. Визначено аксіологічну маркованість та розглянуто тропеїчні структури, зокрема епітети, метафори та порівняння, через які реалізується лінгвокультурна природа досліджуваного концепту.

Ключові слова: концепт, концептуальний аналіз, концептосфера фауни, вербалізатори концепту, концептуальний смисл, калина, Є. Гуцало.

Постановка проблеми. В останні десятиліття ХХ – початку ХХІ ст. значне зацікавлення мовознавців викликають індивідуально-авторські концепти, представлені в художній літературі. Зокрема, Т. Вільчинська досліджувала сакральні концепти «Бог» і «Богородиця» у поетичній мові Г. Сковороди, К. Голобородько – концепт «душа» у поезії Олександра Олеся, І. Іванова – концепти «життя» і «смерть» у художньому світі Г. Квітки-Основ'яненка та ін.

Авторські концепти, будучи пропущеними через мовну практику письменника, «здебільшого розширюють межі свого смислового потенціалу», «здобуваючи все нові й нові нашарування, поповнюючи фіксовані визначення», зауважує В. Кононенко [6, с. 248]. Саме тому методика концептуального аналізу є досить актуальною під час дослідження художніх текстів, оскільки дає змогу глибше усвідомити парадигму індивідуально-авторських смислів, акумульованих у ключових концептах, та їхній вплив на реципієнта. До таких текстів належать і твори для дітей Є. Гуцала, які, незважаючи на те, що є неперевершеним джерелом знань дитячої психіки, скарбницею культури, залишаються маловивченими.

Мета запропонованого дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати лінгвокультурну природу концепту «калина» у прозі для дітей Є. Гуцала. Завданням роботи є виявлення основних вербалізаторів концепту, встановлення концептуальних смислів та розгляд тропеїчних структур, через які актуалізується зміст концепту.

За словами Л. Вороніної, «найбільшим учителем Євгена Гуцала було навколишнє життя і чудова подільська природа. Напевно, лише людина з особливо загостреною увагою до всього, що відбувається навкруги, може побачити у звичайних речах красу й розповісти про неї іншим. Таким особливим даром володів Євген Гуцало» [3, с. 5–6]. Письменника справедливо можна назвати досвідченим ботаніком, адже у його творах трапляється більше сотні різноманітних рослин, на позначення яких Є. Гуцало використовує не лише усталені в народі назви, а й індивідуально-авторські, вкладаючи в них новий зміст.

До ядерних у концептосфері «флора» Є. Гуцала належить концепт «калина», вжитий на позначення калинового куща, що є ключовим образом у таких творах, як «По мерзлу калину», «Чорнобильська дівчина Калина» та інших.

Основним вербалізатором концепту є лексема *калина*: *Прокинеться вранці Любомир – у вікно видно калину* [4, с. 158]. У СУМі подано два значення цього слова: «1) кущова рослина родини жимолостевих, що має білі квіти й червоні гіркі плоди; 2) ягоди цієї рослини» [7, с. 76]. Етимологію назви пов'язують зі словом «кал», що має початкове значення «кущ із чорними ягодами» [8, с. 168]. Водночас Є. Гуцало використовує й такі найменування, як: *кущ* (*Та нині, цієї пізньої пори, в лугах усю калину вже зірвано – стоять голі кущі, з яких навіть листя пооблітало* [4, с. 89]), *калиновий штурпак* (*Уже чомусь перехотілось їсти ягоди, поглядаю на калиновий штурпак, на яму, що темніє в лободі* [4, с. 148]) та *деревце* (*І чіпляє намисто на деревцяті біля воріт, на своєму обійсті* [4, с. 167]).

Своїм яскравим кольором ягоди калини привертають увагу дітей, тому письменник часто звертає увагу на них. Відповідно до вербалізаторів концепту зараховуємо ті, що позначають калинові плоди: *кетяги ягід* (... *Любомир через луги біжить до своєї хати – й несподівано зупиняється перед кущем калини у кетягах зелених ягід* [4, с. 158]), *сузір'я кетягів* (*Затіваєте якусь гру, а сузір'я кетягів освітлює кожен ваш рух, слово, усмішку...* [4, с. 94]), *калинові кришталіки* (*Наче зорять калинові кришталіки прямисінько в твою душу, зігрівають її радісним світлом* [4, с. 88]), *червоні зорі* (...*так густо тут стояв кущ біля куща, так рясно гілля обнизалось червоними зорями* [4, с. 93]). Останні два реалізуються у позиції суб'єкта зіставлення. Калинові ягоди автор порівнює то з кришталіками, то з червоними зорями.

Є. Гуцало також трепетно ставиться до місць, де росте калина, називаючи їх: *калинові зарості* (Проте до калинових заростей, до мерзлої калини ви ще не дійшли [4, с. 90]), *калиновий гай* (А потім, уже серед Кістяного поля, озветься щемом у серці спомин про калиновий гай... [4, с. 94]), *калиновий полон* (Не обірвавши кетягів на цих деревцях, ви пішли далі й опинилися в калиновому полоні... [4, с. 93]), *калиновий розділ* (Славно було вам на калиновому роздолі, як і горобцям, як синицям... [4, с. 93]).

Концепт «калина» у творах Є. Гуцала акумулював також міфологічні погляди українців, пов'язані з перетворенням дівчини в цей кущ, письменник навіть одній із героїнь дає ім'я Калина: Й вони [діти] радісно регочуть: дівчина регоче з того, що хлопець – Любомир, а хлопець регоче з того, що дівчина – Калина [4, с. 158]. Загалом, концепт «калина» – один із найбільш багатогранних у творчості Є. Гуцала. Він поєднав уявлення і про саму рослину, і про її плоди, і про місця, де вона росте, і ті, що виникли на основі асоціативних відношень із дівчиною або Україною тощо. Все це визначає полісемантичну природу цього концепту, який, з одного боку, об'єктивує етнокультурні смисли, а з іншого – індивідуально-авторські або які знали авторської інтерпретації.

В українській етнокulturі калина здавна мала важливе значення, з нею були пов'язані численні легенди, люди вірили в її магичні властивості, тому калину використовували в обрядовості, як цілющий лікувальний засіб тощо. Калину прийнято було садити в кожному дворі як уособлення добробуту, дівочої цноти, оберіг, врешті, як символ українства.

Є. Гуцало, як добрий знавець народних звичаїв, традицій, невідповідно майже в кожному творі для дітей змальовує калину. Експлікація цього образу в його творчості дає змогу окреслити низку концептуальних смислів. До ключових із них належать «та, що є атрибутом подвір'я українців» (І на їхньому обійсті росте калина, біля воріт [4, с. 158]; Я вам ще калину принесу, посадите біля хати [4, с. 149]). Є. Гуцало розширює семантику концепту, зауважуючи, що навіть земля сприяє цій рослині: Еге, посади, посади, хай росте, земля прийме калину [4, с. 149].

Сакральну природу калини демонструє такий семантичний компонент у структурі цього персоніфікованого образу, як «та, що супроводжує все життя»: Квапиться [хлопець] куди з подвір'я, то калина проводить, повертається додому, то калина зустрічає [4, с. 158]. Письменник індивідуалізує семантику образу, змальовуючи калину як рятівницю, спасительку, яка врятувала солдатів від бомби: Осколком зчесало калину, а вони [солдати] ж під калиною, то калина впала на них... Кажуть, калина їх врятувала, бо то було б їх побило [4, с. 148].

Знаходить вираження у досліджуваних текстах і семантичний фрагмент «та, що є важливим атрибутом на весіллі»: Перший коровай прикрашено рушниками й калиною [4, с. 167].

Здавна славилися своїми цілющими властивостями і ягоди калини. Це в аналізованих текстах засвідчують такі концептуальні смисли: «та, плоди якої наділені таємничою силою» (Висять кетяги на жердині, беруть таємницю своєї сили, цілющості, таємницю здоров'я, яке вони здатні повернути людині... [4, с. 88]); «ягоди якої лікують» (– А ягоди нашої калини допоможуть їй? – питає Любомир... – Мають допомогти, калина завжди помічна... [4, с. 166]; Та не всю калину й з'їдають одразу, не всю й продають, бо зима з її холодом та простудами ще попереду [4, с. 88]), відтак, «яку зберігають протягом усієї зими» (Беруть калину протягом довгих студених місяців, і надійно та щасливо світять її ягоди в коморі, коли зайдеш туди з морозу, з холоду [4, с. 88]). Ці лікувальні властивості рослини викликають у людей шанобливе ставлення, засвідчене у творах Є. Гуцала рядками: ...і хіба ж можемо не ставитись побожно до їхніх сузір'їв?... [4, с. 88]. Тут об'єктивується релігійне розуміння сакрального, пов'язане з образом калини.

В оповіданні «По мерзлу калину» Є. Гуцало передає свої спогади дитинства, пов'язані з калиною, коли діти зимою відправлялися на пошуки калини, аби полачувати її мерзлими ягодами. Через дитячу уяву письменник передає повний таємницький світ, коли, щоб знайти калинові ягоди, треба «здолати Кістяне поле», не злякатися перешкод. Автор пише: *І перше ніж дійти до калини, ви маєте здолати Кістяне поле... Льодок потріскує, видзвонює, ламаючись, висока трава шарудить, сорока знову заскрекотала десь, а калини все не видно, хоч і мала б з'явитись* [4, с. 92].

Магічна природа калини в цьому творі есплікується у смислах «та, що асоціюється із чимось містичним», «з якою пов'язано багато легенд, переказів», наприклад: *Кістяне поле й цілюще джерело, так само й оця калина з'явилась перед ваші очі – немов із якоїсь немислимо чарівної вигадки, і ви були здивованими, як вигадка перетворилась на блискучі яскраві сузір'я, що полум'яніли на вкритому інесем гіллі, ви були свідками цього перетворення, наче самі заходите у світ легенд, вигад-*

ки самі прилучаються до незбагненої таємниці... Не вірите, що калина ця існувала насправді, а не тільки у ваших вигадках, і що ви до неї добрались [4, с. 92–93].

Концептуалізований образ калини у Гуцалових творах наскрізь позитивно забарвлений. І сама рослина, і її яскраво-червоні ягоди викликають захоплення, почуття радості, вселяють надію. Це підтверджують відповідні концептуальні смисли: «та, ягоди якої піднімають настрій» (*Затіваєте якусь гру, а сузір'я кетягів освітлює кожен ваш рух, слово, усмішку...* [4, с. 94]); «пробуджують радість» (*А коли [калина] засвітилась червоними ягодами наяву, то пробудила спалах радості* [4, с. 92]); «приваблюють своїм червоним кольором» (*І не віриться, коли йдете через луги, що начебто недавно на калиновому гіллі полум'янів жар ягід, що вони вабили до себе червоною вродою...* [4, с. 89]).

Автор постійно наголошує на тому, що калину люблять, нею смакують як люди, так і тварини, за неї навіть б'ються. Це демонструють такі індивідуальні смисли: «та, на яку з нетерпінням чекають діти» (*О, ще зелені ягоди на калині, й коли доспіють?* [4, с. 158]); «ягодами якої охоче ласують» (*І всі потрохи ласують калиною – хто кетяг візьме, хто ягідку смикне* [4, с. 88]); «плоди якої смакують і птахам» (*Може, якусь ягоду й не побачило людське око, то її давно вже склювали пташки* [4, с. 89]); «через які вони влаштовують колотнечу» (*Біля ставу на самісінькому вершечку калини зоріє кетяг, і горобці чубляться навколо нього, затівають цвірінкливу колотнечу* [4, с. 33–34]).

Емоції переповнюють Гуцалових героїв, і вони уже не можуть забути про свої походи за мерзлою калиною. Це відображено у смислах: «та, яку не можна забути» (*А ви не забуваєте за калину, принесену з гаю через Кістяне поле* [4, с. 95]); «згадку про яку хочеться зберегти на все життя» (*Рвали калину, ... щоб назавжди зберегти спомин, як простягали до неї руки, як вона горіла на гіллі, як губи ваші торкались її червоної вроди, як терпкий морозець ягід солодким боєм обпікав язик* [4, с. 94]). Зачарування калиною письменник передає за допомогою різних метафор, наприклад: *калина горіла на гіллі, терпкий морозець ягід, губи торкались червоної вроди, солодкий біль обпікав язик*. Автор передає сум від того, що доведеться надовго розлучитися з калиновим гаєм: *Було шкода розлучатись з калиновим гаєм, до якого нема доступу майже цілий рік, бо вода не підпускає* [4, с. 94].

У народному світобаченні калина – «символ духовного життя жінки: її дівочість, краса та кохання, заміжжя, радість і горе, родинні почуття» [2, с. 433]. В інтерпретації Є. Гуцала калина також асоціюється з дівчиною, об'єктивуючи через позицію зіставлення концептуальний смисл «та, що подібна до дівчини». Любомир, сільський хлопчик, дивлячись на кущ калини, уявляє дівчину Калину: *От якби цей кущ одягнути так, немов дівчину, – і в спідницю, і в кофтину, і хусткою запнути* [4, с. 158]; *Цей червоний разок знайшов на узбіччі дороги, хотів віддати Калині, як же тепер?.. І чіпляє намисто на деревця біля воріт, на своєму обійсті* [4, с. 167]; ... *схлипуючи, сідає під калиною, що сяє червоними ягодами та разком червоного намиста. Наче дівчина* [4, с. 169].

В оповіданні «Чорнобильська дівчина Калина» письменник порушує проблему Чорнобильської трагедії, що спіткала Україну в 1986 р. За словами Л. Вороніної, він був одним із перших, «хто зміг так проникливо, правдиво й просто написати про

долю дітей, які постраждали від аварії на Чорнобильській атомній станції» [4, с. 8]. На прикладі життя однієї дівчинки автор змалював долю тисяч дітей, що були вивезені із зони радіоактивного ураження і кожного дня мали боротися з недугами. Є. Гуцало намагається через образ дівчини Калини передати те горе, що спіткало Україну: *Бо Калині чомусь не ходиться, а лиш сидиться під хатою, й справді змарніла з лиця, і в очах її прозорий сум* [4, с. 161].

Полісемантичну природу концепту «калина» у Гуцалових творах засвідчує розгалужена тропейна система, що включає епітети, метафори, порівняння тощо. Зокрема, високу частотність виявляють епітети *червоний* і *червонястий*. У національній символіці червоний колір – це «символ крові й вогню», у якому представлені протилежні сторони буття: «з однієї – повнота життя, свобода та енергія; з іншої – ворожнеча, помста й агресивність» [1, с. 691]. Наприклад: *І коли заглянете в комірчину, де висять кетяги, то в сутінках сніжного дня побачите: припорошені пилом, горять вогники червоних ягід* [4, с. 95] або: *Коло калини – наче калиновий червонястий відцвіт лягає на місяць, додаючи йому тривожного, насиченого тону* [5, с. 81].

Асоціаціями за кольором можна пояснити й авторські порівняння калини з «полум'ям» (... *а весь час упам'ятку ота калина і весь час світить у вашій думки і мрії червоним полум'ям* [4, с. 96]) та «кров'ю» (... *лежать ті ягоди звалищами червоної крові в сінях та повітках, висять, позв'язувані пучками, на жердинах* [4, с. 88]). У цих контекстах об'єктивується смисли «та, що подібна до полум'я», «ягоди якої схожі на кров».

Не меншу частотність виявляє також епітет *мерзла*, що характеризується позитивно оцінним забарвленням: *Бо тільки ж було мрій про цю мерзлу калину, так спрагла за нею ваша душа* [4, с. 93].

Змальовуючи важливу роль калини у житті українців та їхнє шанобливе ставлення до цієї рослини, Є. Гуцало використовує епітети *дорога* і *наша*: – *Це така в тебе калина? Дорога така? – Дорога така...* [4, с. 169] або: *Скоро дозріє наша калина... занесеш їй [дівчині] спілих ягід* [4, с. 165]. За допомогою другого автор намагається показати, що цілющі властивості має саме «своя» калина, тому калину він уважає найбільшою коштовністю: ... *і вам здаватиметься, що насправді повертаєтесь не з підмерзлих боліт, а наче з самої легенди, де цієї пізньої пори нарвали солодкої калини й тепер несе додому, як найбільшу коштовність* [4, с. 94–95]. Наведений контекст демонструє смисл, засвідчений позицією суб'єкта зіставлення «та, що сприймається як щось дуже дороге».

Помітно увиразнюють концептуалізований образ калини численні метафори. Зокрема, автор часто використовує такі дієслівні метафори, як: *калина полум'яніє, світять її ягоди, зоріють кетяги* та под., розширюючи у такий спосіб семантику концептуальної одиниці. Це дає змогу окреслити ще два смисли: «та, що випромінює світло» (*Кожне з вас несе додому світло мерзлої калини, кожне раде живому мерехтливому вогнику, який дозрів у ягодах* [4, с. 95]); «асоціюється з блиском сонячного проміння» (*Бо як покинути... переблиск сонячного проміння в ягодах?* [4, с. 94]).

Висновки. Отже, концепт «калина» є ключовим у мовно-концептуальній картині світу Є. Гуцала, представленим розгалуженою системою вербалізаторів, по-

зитивно маркованим та характеризується семантико-когнітивною багатогранністю, що виявляється у поєднанні етнонаціональних та індивідуально-авторських смислів. Подібні дослідження потребують подальшого розвитку, який вбачаємо у аналізі інших концептів зі сфери флори та фауни в українській дитячій літературі.

Список літератури

1. Багнюк А. Символи Українства / А. Багнюк. – Тернопіль : ТзОВ “Терно-граф”. – 2009. – 832 с.
2. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
3. Гуцало Є. Пролетіли коні : оповідання та повісті / Є. Гуцало ; [вступ. слово Л. Вороніної]. – К. : Вид-во гуманіст. л-ри, 2008. – 384 с.
4. Гуцало Є. Сім’я дикої качки : для мол. та серед. шк. віку / Є. Гуцало ; [упорядкув. та передм. Л. Вороніної]. – [вид. 2-ге, без змін]. – К. : Національний книжковий проект, 2012. – 224 с.
5. Гуцало Є. У гаї сонце зацвіло : оповідання та повісті / [упоряд. та вст. слово Л. Вороніної] / Є. Гуцало. – К. : Знання, 2008. – 239 с.
6. Кононенко В. Смилова структура концепту / В. Кононенко // Семантика мови і тексту : матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції. – Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006. – С. 248–250.
7. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1973. – Т. 4. – 840 с.
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4. т. / М. Фасмер ; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева]. – [2-е изд.]. – М. : Прогресс, 1986. – Т. 2. – 671 с.

Гоменюк Е. О. Лингвокультурная природа концепта «калина» в прозаических сочинениях для детей Е. Гуцало / Е. О. Гоменюк // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2013. – Т. 26 (65), № 4, ч. 2. – С. 45–50.

Статья посвящена анализу концепта «калина» в прозе для детей Е. Гуцало, что является ключевым в культурно-концептуальной картине мира писателя. Выявлены основные вербализаторы концепта, выяснена его семантика, представленная этнонациональными и индивидуально-авторскими смыслами. Определено аксиологическое значение и рассмотрены тропеические структуры, в частности эпитеты, метафоры и сравнения, через которые реализуется лингвокультурная природа исследуемого концепта.

Ключевые слова: концепт, концептуальный анализ, концептосфера фауны, вербализаторы концепта, концептуальный смысл, калина, Е. Гуцало.

Gomeniuk O. The linguocultural nature of the concept of «guelder rose» («kalyna») in E. Hutsalo’s prose works for children / O. Gomeniuk // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2013. – Vol. 26 (65), No 4, part 2. – P. 45–50.

This article deals with the concept of «guelder rose» («kalyna») in E. Hutsalo’s prose works for children, which is the main to language and conceptual world view of the writer. The basic concept verbalizers are found, which counted nomins to describe shrub and the places where it grows (guelder rose, shrub, tree, thickets of the guelder rose, grove of the guelder rose, partition of the guelder rose) and its fruits (berries, bunches of berries, constellation of bunches, crystalline lenses of the guelder rose, red stars), that is children’s object of attention. Its semantics is provided by ethnic-national and individual authorial meanings. In the studied texts objectified sacral and mythological nature of the concept of «guelder rose» («kalyna») and it is marked positively and characterized by semantic-cognitive versatility have been determined. Described the tropical structures, including epithets, metaphors and comparisons through which the linguocultural nature of the analyzed concept is realized.

Key words: concept, conceptual analysis, concept sphere of fauna, nomens of concept, conceptual meaning, guelder rose, E. Hutsalo.

Поступила в редакцію 14.11.2013 г.